

Rozprávanie spracovala
Milena Hübschmannová

Elena
Lecková
Narodila
som sa
pod
štrnou
hviezdou

A detailed botanical illustration of a plant, possibly a species of Asteraceae, is overlaid on the text. The plant features several yellow flowers with prominent green centers and feathery, yellow-green leaves. Some leaves are shown in a brownish, dried state. The illustration is rendered in a fine-line, etched style with selective color.

BR&K

Vydanie publikácie z verejných zdrojov podporil Fond na podporu umenia.

Vydanie publikácie z verejných zdrojov podporil Fond na podporu národnostných menšín.

Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou
Copyright © Nakladatelství Triáda

Translation © Júlia Choleva Vrábľová, 2022
Illustrations © Robert Gabris, 2022
Design and Layout © Matúš Hnát, 2022
Slovak Edition © BRAK, 2022

Rozprávanie spracovala
Milena Hübschmannová

Elena
Lacková
Narodila
som sa
pod
šťastnou
hviezdou

Milena Hübschmannová s Elenou Lackovou pri nahrávaní jej rozprávania, 1984. Foto © Irena Stehli

A black and white photograph of a woman with dark, curly hair sitting at a table. She is looking towards the left of the frame. The background is a wall with a repeating floral or damask pattern. The lighting is soft, and the overall mood is contemplative. The text is overlaid on the image in a clean, white, sans-serif font.

Elena
Lacková

Učilom
tel
bachtaľi
čercheň

Obsah

11 Predhovor (Milena Hübschmannová)

I Moji príbuzní

28 Mala som veľmi dobrú rodinu

31 Ako prišla mamka do Šariša

36 Čo je to vlastne Čedona?

41 Želala som si žiť v láske ako oni

II Detstvo a mladosť v Šariši

52 Šarišskí Rómovia

56 Ako sme sa živili?

61 Róm je sám sebe doktorom

66 Zámocké panstvo

69 Čím sme jedli a čo sme jedli?

71 Kalemardo

73 Vianočné darčeky

75 Mäsiar

77 Kramár

78 Predvojnoví komunisti

78 Leštidlo na nábytok

80 Sviatky

81 Púte

85 Žarty a zábavy

86 Maska

89 Trojmetrový zbojník nám chcel
ukradnúť babku

90 Čo ženy vyviedli pašerákom?

91 Židia od nás zo Šariša

92 Mulo

- 95   **Sny**
- 97   **Rozprávky**
- 98   **Škola**
- 100   **Čachtická pani a bublavý potôčik**

III   Nápadníci, svadba, u svokry v Kapušanoch

- 106   **Čhaja – dievčatá**
- 107   **Dievčenská nedeľa**
- 110   **Môj pirano**
- 113   **Chlapec sa rodí so slákom v ruke,
dievča vyrastá s piesňou**
- 117   **Nápadníci**
- 122   **Ako vydali sestru Emu**
- 123   **Ako sa vydala Marga**
- 124   **Moja svadba a medzi akých ľuďí
som sa vydala**
- 128   **Keď som sa vydala do Kapušian**

IV   Druhá svetová vojna

- 134   **14. marca 1939**
- 134   **Eržička**
- 138   **Parovňa**
- 141   **Pačaj**
- 142   **Transporty**
- 144   **Školenie domobrany**
- 145   **Šla som sa sťažovať**
- 148   **Petič – tábor nútených prác**
- 155   **Tabakový odvar**
- 156   **Jantotis**
- 158   **Pod Korpášom**
- 161   **Charašo**
- 165   **Aspoň deti aby prežili**
- 170   **Maňa a Irenka**
- 172   **Ohnivé barany**

- 173 Cina
175 Nakulmovaný Nemec
176 Niet noci, po ktorej by neprišiel deň
- V Ako sme hrali naše rómske divadlo
184 Vojna sa skončila
185 Evička sa narodila v zaslúbennej zemi –
v Kladne
191 Rodí sa myšlienka na hru
199 Prvé predstavenie
200 Stošesť predstavení
211 Všetko má svoj koniec a život ide ďalej
- VI Na KNV v Prešove a práca
pre Rómov v osadách
218 Si vyspelá cigánka, súdružka Lacková!
225 Ty chceš robiť úradníčku?
227 Srdce ma ťahalo do cigánskych osád
231 Ochmančaka
235 Čo to varíš v tom hrnci?
240 Členka Červeného kríža –
medzi panstvom v Bratislave
244 U prezidenta Gottwalda
246 Ďoďu
249 Ako vlastný syn
252 Nehovorte na tie deti po cigánsky
255 Potravinové lístky
259 Len tak pre zábavu
262 Živý most
265 Pretože nebola lepenka na strechy
269 Cigánka
271 Keď sa Róm dostane do funkcie
274 Laci Petalo
276 Vyznamenanie

- 277 Čo si odniesli cigánske občianky
zo zdravotníckeho aktívu?
- 279 Bižužo a obmesačník
- 282 Cigána v dedine nechceme
- 284 Aj s pojedáčmi psov sa dá vyjsť
- 288 Dva prípady vraždy
- 292 Pišota

VII Do Ústí nad Labem a štúdium na vysokej škole

- 298 Do Ústí nad Labem
- 303 Čierni Česi
- 304 Prvá cigánka na Karlovej univerzite
- 306 Mamička, kúpte jej prstienok!
- 309 Moje skúšky
- 311 Posledná zastávka – Lemešany

VIII Dôvetok

- 316 Už pätnásť rokov som na dôchodku
- 318 Vždy ma priťahovali olašskí Rómovia
- 323 Chundruľa

327 Edičná poznámka

329 Register rómskych slov a vysvetlivky

335 Doslov (Alexander Mušinka)

Predhovor

Niekoľkokrát som začala písať predhovor k rozprávaniu Eleny Lackovej a zakaždým som v polovici stroskotala. Dá sa povedať o Rómoch niečo viac než to, čo hovorí životná skúsenosť samotnej Rómky? Pokúsim sa teda ešte raz – podeliť sa aspoň o to, ako vznikala táto kniha.

Prvýkrát som za Elenou prišla ako študentka hindčiny, fascinovaná tým, ako je rómčina, tisíc rokov odlúčená a tisíce kilometrov zatúlaná od svojej indickej pravlasti, podobná svojim jazykovým príbuzným. Rómčina sa v tom období nevyučovala na pôde nijakej inštitúcie. Až v roku 1976 sa jej ujala Jazyková škola v Prahe a od roku 1991 sa prednáša ako riadny univerzitný odbor na Filozofickej fakulte Karlovej univerzity v Prahe. Ja som sa učila v rodinách Rómov, ktorých som stretávala v pražských uliciach a ktorí mi ochotne a s láskou zverovali *romipen* – svoje kultúrne poklady. Jedným bola povest' o Ilone Lackovej. (Elena je oficiálne meno, Ilona, Ilonka rómske.) Jej meno pôsobilo ako hviezda nádeje, ktorá vyvedie rómsky ľud z nepochopenia medzi Rómami a *gadži*. Lacková napísala prvú rómsku hru, nacvičila ju so svojimi príbuznými v chatrči cigánskej osady; písalo sa o nej s obdivom v novinách, pozdvihla *romipen* z blata ignorantského opovrhnutia.

Vydala som sa za ňou stopom do Prešova. Dorazila som za tmy. Prvá skupinka Rómov, ktorých som uctila prosbou vykoktanou v rómčine, aby mi ukázali, kde býva Lacková, ma zaviedla pod okno jej bytu. V prízemnom okne starého domu sa svietilo. Moji noví známi zaklopali na okno. „Priviedli sme ti dievča,“ tak odpovedali na otázku: „*K'oda?*“ (Kto je?) a odišli. Otvorila mi mladá veľmi tmavá žena, ktorá mi pripadala nesmierne krásna. Pozvala ma ďalej, do kuchyne. Ich vtedajší byt, to bola kuchynka a izbička. Spali v nej štyri deti. Muž nebol doma. Na kuchynskom stole

mala Ilona rozložená papiere. Nepýtala sa ma, kto som, čo som, prečo som prišla. Jej prvá otázka bola: „*Na sal bokhali?*“ (Nie si hladná?) Nevyhnutná súčasť rómskeho uvítacieho ceremoniálu. Bez toho, aby počkala na odpoveď, začala čistiť zemiaky. A potom – vidím sa ako dnes – som celkom naisto šla ku kredencu, vybrala nôž a čistila zemiaky spolu s ňou. Ilona si na tento moment tiež pamätá. Raz to komentovala: „*Akorestar sam amare.*“ (Od tej chvíle sme svoji.)

Začala som navštevovať Ilonu pravidelne. Sama alebo s priateľmi. Nikdy sa mi nepodarilo spočítať, koľkými nocľahmi by som sa jej mohla odplatiť. Vodila ma po „cigánskych osadách“. Takú hmotnú biedu som neskôr videla len v slamochoch indickej chudoby na predmestiach Bombaja alebo Kalkaty. Podobne ani do „cigánskych osád“ nikdy nevkročila noha tých „urodzenejších“. Mnohé z osád sa krčili pod lesom ďaleko za obcou, kam ich za slovenského štátu vyhnali fašistické zákony. Neuveriteľné konštrukcie núdzo-vých chatrčí z neuveriteľných materiálov, niekedy len zemľanky – jama vykopaná v zemi s drnovým prístreškom ako veľká psia búda, hlinená zem namiesto podlahy, vrecovina namiesto dverí, sporák často ako jediný kus nábytku. Voda sa pila z potoka, žiadna elektrina ani kanalizácia. Nikto z ľudí, ktorí od narodenia vyrastali v skutočnom byte, si nemôže dosť dobre predstaviť, že zaobchádzanie s kľukou tak, aby sa neodtrhla, otáčanie vodovodným kohútikom tak, aby sa neprekrútila gumička, sťahovanie splachovača tak, aby sa nepretrhlo, nie je „vrodené umenie“. Ten, kto ovláda celú množinu týchto zdanlivo jednoduchých úkonov súvisiacich s obývaním bytu, sa im priučal odmalička, dennodenne. Koľkokrát denne dieťa, ktoré sa pokúša dočiahnuť na kľučku, otvoriť či zatvoriť dvere alebo otočiť vodovodným kohútikom, počuje: „Nebúchaj tými dvermi! Neutrňni tú kľučku! Neprekrúť ten kohútik! Nezamaž to, nezašpiň to, netrhaj to!“ Rómovia nemali hmotné zázemie,

z ktorého by vyrastala ilúzia o večnosti hmotných hodnôt pestovaná generáciami, predstava, že neporiadok v skrini, zamazanie záchodovej tapety či poškodenie podlahy je väčší prečin než nedať dieťaťu vlúdne slovo, úsmev pre nič za nič, z obyčajnej radosti, že je na svete. Keď potom dobre platení českí a slovenskí náborári privádzali prvých „cigánov“ do Čiech na staveniská ako potrebnú pracovnú silu na výkopy a ľudia zo zemľaniek boli ubytovávaní do víl po odsunutých Nemcoch, stávali sa v očiach gadžov barbarmi, ktorí vytrhávajú parkety, pália rámy okien a dverí, demoluujú byty.

V žiadnej osade, dokonca ani v tej „najhoršej“, neboli všetci „cigáni“ rovnakí. Všade, doslova všade, sa našli jedna, dve, tri rodiny, ktoré sa všemožne snažili dostať z desivej hmotnej biedy osád. Muži zarobili peniaze ťažkou drinou na výkopoch, kde nik iný robiť nechcel, rodina sa vzchopila, mali na to, aby si postavili alebo kúpili domček. Niektorým sa to podarilo. Ale koľko bolo tých, čo chceli a mohli, a predsa im to nebolo umožnené? Ideologické vedenie vtedajšej majoritnej spoločnosti totiž onálepkovalo Rómov ako „občanov cigánskeho pôvodu“, „sociálnu skupinu s odumierajúcim etnikom a reakčnou kultúrou“, osoby, ktoré musia byť vytrhnuté z „nežiaducich cigánskych spoločenstiev a rozptýlené medzi ostatných občanov“, aby nimi mohli byť ľahšie prevychovávané. Napríklad vyhláška 502 nedovoľovala, aby si Rómovia stavali domy v cigánskych osadách, pretože tie mali byť do roku 1980 zlikvidované. (Dodnes je na Slovensku viac než tristo cigánskych osád, niektoré novoutvorené, dva-tri kilometre vzdialené od obce.) Ďalej vyhláška nedovoľovala, aby v obci bývalo viac než päť percent „občanov cigánskeho pôvodu“. Do Čiech sa smeli sťahovať len v rámci organizovaného rozptylu. Vybrané rodiny do vybraných lokalít. Koľkokrát Lacková – a ja som vďaka nej bola pri tom – riešila prípad

zúfalej rodiny, ktorá ťažko zarobené peniaze investovala do stavby domu v osade, a keď bol už-už dostavaný, buldozér stavbu rozvalcoval a zbytok úspor sa premenil na pokutu za „čiernu stavbu“. Koľkokrát som bola pri tom, keď cigán začal stavať v dedine s povolením národného výboru, a čo vo dne vystaval, to mu v noci zbúrali „neznámi páchatelia“, pre ktorých bolo úplne nepredstaviteľné, že by „bieli“ mali medzi sebou trpieť cigána. Cigán sa obvykle po čase vzdal, oželel stratené peniaze a stiahol sa späť do osady. V niektorých prípadoch Lacková „vyhrala“. Ale aj tam, kde súdne vyhrala, si rómsky žalobca netrúfol postaviť sa proti múru „bielej“ nenávisti. Na jednej strane mnoho Rómov, ktorí sa chceli dostať von z osád a mali na to, bolo v rámci „kolektívneho riešenia“ donútených zostať v hmotnej biede osady, na druhej strane mnohí, ktorí nechceli a nemali na to, boli násilne presunutí do bytoviek, s ktorými si nevedeli rady. Vzápätí boli všetci cigáni obvinení z ničenia bytov.

V osadách, kam ma Lacková vodila, som však nezažívala iba otras z hmotnej biedy. Zažívala som tranz. Tranz, aký pretechnizovaná, preracionalizovaná, inštitucionalizovaná, odcudzená, priemerná gadžovská spoločnosť nemôže poskytnúť. Tranz púte do „troch svetov“. Viedli do nich rómske rozprávky rozprávané v chatrči, kde natlačení poslucháči dotýkajúci sa jeden druhého spoločne prežívali víťazstvo dobra nad zlom, žiarivosť splnených želaní, radosť z harmónie, jednoty a miery. S nadsutočnou skutočnosťou iných svetov sa prelínali piesne nepretržite zaznievajúce z tej či onej chatrče. Krása a harmónia „iných svetov“ napĺňala úctou, múdrosťou, krásou kultivovaného rómskeho slova i každodenný život tohto hmotného sveta. Dokonca aj v hlučných hádkach, sprevádzaných kvetnatými kliatbami, bolo cítiť hlbinné zázemie vzájomnosti, solidarity, opory v jednote.

To bolo moje stretávanie sa s Rómami, ktorých život bol ešte riadený zákonom *romipen*, rómskou tradíciou, kultú-

rou, jazykom. S tými Rómami som sa často stretávala vďaka Ilone Lackovej. Štyridsať rokov tvrdej asimilačnej manipulátorskej politiky urobilo do rómskych „troch svetov“ barbarský nájazd. Na prvom mieste hlasné heslá, ale aj niektoré sociálne opatrenia otvorili „občanom cigánskeho pôvodu historickú možnosť“ – bránu do zaslúbenej zeme prestížnej bielej majoritnej spoločnosti. No sem mohli vkročiť len za predpokladu, že na colnici odložia svoj jazyk – „cigánsku hantírku“, etnikum, „zaostalú kultúru, ktorá je brzdou v civilizácii“, príbuzenské vzťahy, komunitnú solidaritu, všetko, čo akokoľvek pripomína „cigánsky spôsob života“. Deťom v škole zakazovali hovoriť po rómsky. Prišla som osobne do styku s iniciatívnymi učiteľmi, ktorí vyberali korunu ako pokutu za každé „cigánske“ slovo. Videla som v jednom detskom domove dohola ostrihané deti za trest, pretože hovorili po cigánsky. Tradičné opovrhnutie bielych spolužiakov potom bezmocné nič nechápajúce deti prikrmovali svojou zdanlivou „mentálnou retardáciou“ a boli hromadne preraďované do špeciálnych škôl. Ale hovorila som aj s osvietenými učiteľmi, ktorí sa potajomky naučili po rómsky a robili všetko pre to, aby svojim rómskym žiakom vychádzali v ústrety, tak ako je svätým poslaním školy. (Školy, ktorá sa hlási k slávnemu odkazu „učiteľa národov“ – odkazu Komenského.) Jeden z takých osvietených učiteľov, pán Šimek z Kežmarku, povedal: „To cigánske dieťa sa v škole cíti ako u macochy. Kto sa môže čudovať, že tam nechce chodiť?“ A keď rómske deti nechodili do školy, prichádzali sociálne pracovníčky v sprievode esenbákov s vľiakmi a odoberali ich zo „zaostaleho prostredia“, aby ich prevychovali na „socialistických ľudí“. Donedávna až osemdesiat percent osadenstva detských domovov tvorili rómske deti. Keď sa zúfalí rodičia postavili autorite na odpor, prípadne s nožom v ruke, ocitli sa v nápravnom zariadení pre útok na verejného činiteľa. Tak to

bolo v päťdesiatych rokoch, keď bolo dieťa pre všetkých Rómov riadiacich sa tradičným *romipen* tou najväčšou hodnotou. Keď bola rómska žena, ktorá opustila deti, oplývajúca a exkomunikovaná. Keď sa otec, ktorý prepil peniaze, verejne v piesni spovedal zo svojej hanby. V priebehu dvoch generácií sa však podarilo rozvrátiť rómsku komunitu, rodinu i osobnosť tak, že veľa matiek, ktoré stratili etiku Rómov a nezískali etiku gadžov, necháva deti v dojčenských ústavoch bez toho, že by ich k tomu niekto nútil.

Na hraničnom priechode medzi „starým zaostalým spôsobom života“ a „novou socialistickou spoločnosťou“ museli Rómovia odložiť svoje poctivé tradičné remeslá. Toto opatrenie sa týkalo každého, ale na Rómov dopadalo s dvojnásobnou ťarchou, pretože neboli kvalifikovaní na uplatnenie sa v iných než úplne nekvalifikovaných prácach. Aj tie však pre nich predstavovali náročnú, vyčerpávajúcu, často nezmyselnú zmenu života – denného rytmu, pracovného tempa, zručností, hodnôt. Rómsky hudobník, ktorý hral ako Paganini, musel „odložiť slák a vziať do ruky krompáč“, pretože bol negramotný, nepoznal noty a nevedel, kto je Marx a Engels – nemal teda predpoklad ani na to, aby spravil skúšky na barového muzikanta. Košíkari a kováči museli prestať so svojím remeslom, ak nechceli byť označení ako „súkromní podnikatelia, prežitky kapitalizmu“. Právo na prácu sa pre mnohých stalo neúnosnou povinnosťou, a kto ju neplnil, šiel cez bránu socializmu rovno do brány nápravného zariadenia. A predsa mnoho Rómov, oveľa viac, než sú Nerómovia schopní a ochotní vidieť, sa „zapojilo do práce a poctivo pracovalo“ – ak mám použiť vtedajšiu okrídlenú terminológiu. Zmohli sa, „integrovali sa“, zariadili sa a okázalými materiálными, čo najviditeľnejšími hodnotami, ktoré sa od gadžov naučili číť, ba preceňovať, sa snažili dokázať, že cigáni nie sú špinaví, neporiadni, otrhaní, smradľaví. Tí, čo predtým od hladu

kradli sedliakom zemiaky na poli, prestali kraďnúť. Mnohí sa zžili so svojimi gadžovskými susedmi, spolupracovníkmi, spolužiakmi. Absurdné je, že následný demokratický režim, ktorý z nápravovýchovných zariadení prepúšťa Rómov, napravovaných v tom, že neboli ochotní či schopní využívať právo na prácu, ich tam znova zatvára preto, že si zasa osvojujú zlozvyk kraďnúť – pretože sú prepustení z práce a zohnať si novú prácu je pre nich ako pre cigánov (dnes Rómov) takmer nemožné. A ak v súčasnosti prichádzajú do väzenia z iných dôvodov – že kraďnú, podvádzajú, páchajú násilné činy –, nie je to len úplne prirodzená odplata za nápisy ako „Smrť cigánom“, „Vietnamci späť do Vietnamu, Rómovia späť do Indie“, „Cigáni do plynu“, „Cigánov neobsluhujeme“ a tak ďalej? Najhoršie je, že táto odplata z bezradnosti a bezmocnosti nikdy nepostihne individuálneho vinníka, ale „protivnícku stranu“ ako celok. A tak sa ďalej točíme v bludnom kruhu vzájomného antagonizmu, neporozumenia a nepochopenia medzi mocenskou majoritou a minoritou, ktorá sa bráni, ako vie. A tak starodávne heslo *Rom Romeha – gadžo gadžeha* (Róm s Rómom, gadžo s gadžom) – mierny náprotivok všeobecnej gadžovskej predstavy o tom, že cigáni (dnes Rómovia) sú kriminálnici a barbari – sa stavia do cesty ľuďom dobrej vôle, ktorí by radi dospeli k vzájomnému porozumeniu.

Žiadna gadžovská spoločenská zmena, ktorú Rómovia zažívajú tisíc rokov na pôde Európy, ani žiadna zmena režimu, tých Ilona Lacková osobne zažila niekoľko, zatiaľ neznamenala pre Rómov skutočnú rovnoprávnosť a skutočne rovnaké občianske možnosti. A preto na prisľuby lepšej budúcnosti, ktoré každý režim formuluje svojou vlastnou frazeológiou, reagujú Rómovia s logickou a pochopiteľnou schizoiditou: na jednej strane sa tieto sľuby snažia využiť pre seba, ako môžu, čo zodpovedá prirodzenej, základnej potrebe človeka, ba živého organizmu, teda nedat' sa zahubiť,

zničiť, deptať, zaujať v širšom celku primerané existenčné miesto, uplatniť vlastnú svojbytnosť. Na druhej strane skúsenosť, že prísľuby lepšej budúcnosti otočí väčšinová gadžovská spoločnosť zovretá v brnení etnocentrizmu a komplexe civilizačnej nadradenosti, ktorá je vždy proti Rómom, naučila Rómov neveriť im a ešte menej ich považovať za svätý symbol stotožnenia sa so štátom, pričom v skutočnosti by sa s nim tak radi stotožnili.

Táto historická skúsenosť, zakódovaná v skupinovom podvedomí, viedla Ilonu Lackovú k tomu, aby vypočula komunistické výzvy: „Občania cigánskeho pôvodu, poďte medzi nás!“ V päťdesiatych rokoch mnohí komunisti mysleli tieto výzvy úprimne. Už preto, že spolu s Rómami bojovali v Slovenskom národnom povstaní, spolu s rómskymi partizánmi sa skrývali v lesoch. Spolu s Rómami trpeli príkoria a útrapy od príslušníkov Hlinkovej gardy. Pre Rómov boli tieto výzvy náplastou na desivé utrpenia prežité počas fašizmu: koncentračné tábory, kde zahynulo pol milióna Rómov z Európy, hlad, bieda a bitky v táboroch nútených prác, násilné vystaňovanie z obcí, ponižovanie, zosmiešňovanie. Viera v komunizmus bola podporovaná i tým, že vojaci Červenej armády, medzi ktorými boli aj Gruzínci, Uzbeci, príslušníci nerómskych národností, neváhali vstúpiť do „cigánskych osád“, objasť Rómov, veseliť sa s nimi a sýtiť ich svojím proviantom. To bol nebývalý prejav od „gadžov“. Úcta, nad ktorou sa žaslo. Rómovia, ktorí mali širší rozhľad ako Ilona Lacková, sa potom dozvedali, že v Sovietskom zväze je prvé – a v tých časoch jediné – rómske divadlo Romen, že tam v tridsiatych rokoch vychádzala literatúra v rómčine, z reportáží Egona Erwina Kische prichádzali správy, že existujú prosperujúce rómske kolchozy. Ilona si písala s docentom pedagogiky z Moskvy, R. Demetrom. Keď jej potom komunistická strana, využívajúc Iloninu inteligenciu, schopnosti a neveriteľnú energiu, do-

pomohla k vzdelaniu, k ukážkovému postaveniu a k tomu, aby sa stala „vzorom socialistickej občianky cigánskeho pôvodu“, ustúpila historická nedôvera voči akémukoľvek gadžovskému režimu do pozadia a Ilona začala dúfať, že socializmus prijme Rómov medzi svojich ľudí. Ja som v prvých rokoch našej známosti dúfala v to isté. Biedu osád sme považovali za „prežitky kapitalizmu“ (svojím spôsobom áno), za nevlúfu funkcionárov, za neinformovanosť a obmedzenosť jednotlivcov i spoločnosť, ktorá sa podľa nášho presvedčenia „poctivo snažila uskutočňovať heslá a idey socializmu o rovnoprávnosti ľudí a rás“, čo všetko a kto všetko znovu a znovu robí Rómov nerovnoprávných.

Ilona, ktorá na vlastnej koži zažila, čo je hlad a bieda, sa na prvom mieste snažila o to, aby Rómovia vyšli z blata a špiny osád. Ja som spočiatku skôr tušila, než si jasne uvedomovala, že najväčší zločin, ktorý sa prejaví až v nasledujúcich generáciách, je ubíjanie rómskej kultúry a jazyka. Bol to snáď emotívny postoj, keďže osobne mi táto kultúra dávala niečo, čo som nedostávala inde, a to záujem o svoju svojbytnosť ani menší, ani väčší, než mi bolo milé, nezištné pohostenie bez očakávania revanšu, úctu, k nej som možno prispela ja svojou úctou prejavovanou voči Rómom, a potom presahy do tých fantastických nadhmotných dimenzií, o ktorých som dovtedy nemala ani tušenie. Medzi Rómami sa mi nikdy nič zlé nestalo, nikdy som nebola „okradnutá“ a nik mi neodmietol pomoc, pokiaľ som ju potrebovala. Ako hovorím, skôr som vtedy tušila, než naozaj vedela, že stratou jazyka, na ktorú bola naviazaná všetka slovo tvorba dennodenne pripomínajúca tieto humánne hodnoty, a rozpad komunity, ktorá bdela nad tým, aby bola dodržiavaná úcta a etika, budú Rómovia zahnaní do kultúrneho a etického vákuu, odkiaľ nevedie cesta inam než do nápravných výchovných zariadení. Odňatie jedných hodnôt neznamená automatické prijatie iných, ako si to ideológovia socializmu